

הרצון לספר והיכולת להביע

'מות הזקן' סיפורים מאת אברהם ב. יהושע.
הוצאת הקיבוץ המאוחד תשכ"ג.

א.

סימנו של קובץ סיפורים זה, קובץ ראשון למספר צעיר, הוא, קודם-כל, בכך שהוא קובץ סיפורים ממש. שבעת הסיפורים שנקבצו בו עיקרם ותכליתם סיפור מעשה, ואף זה העניין שהם מעוררים בקורא. המתח בכל הסיפורים הללו הוא מתח עלילה טהור. העמדת העלילה במרכז הסיפור נראתה, ואולי נראית עד היום, בקצת חוגים ספרותיים כאות ל"שמרנות", לעומת הסיפור שבמרכזו חוויות רגשיות וזרמי הכרה. ואולם גדולי הסופרים, בספרות העברית ובספרויות אחרות, יודעים את ה"סוד" עתיק-היומין, שהעלילה היא הגושאת העיקרית של המשמעות. "מות הזקן" עשוי לעניין את הקורא העברי קודם-כל בעלילה הבהירה הטבועה ביסודו של כל אחד מן הסיפורים שבקובץ.

אין ספק שכתבתו של אברהם יהושע היא בראש וראשונה פרי חשקה-סיפור; המשמעות שבעלילה, התכנים החווייתיים והרעיוניים הכרוכים בה, אינם אלא גורם משני לכתובה. ודומה שכך צריכה להיות גם דרכו של הקורא — להיענות תחלה לכח הסיפורי המובהק ולבניין העלילה הנקי, ורק להלן לבדוק את יסודות המשמעות שבאותו סיפור. דרכו של המבקר על כרחו הפוכה היא: משמעות היצירה היא המקנה לה את מעמדה, וצביונה ודרך קישורה לעלילה הם הקובעים את רמתה האמנותית.

ב.

כמה וכמה דרכים להבעת משמעות באמצעות סיפור-מעשה חד-פעמי. דרך הייצוג: המתרחש בסיפור אינו אלא דוגמה אחת מגי רבות למתרחש פעמים אין-ספור במציאות הריאלית. דרך ההעצמה: המתרחש בסיפור המעשה הוא ביטוי קיצוני, בלתי אפשרי לעתים, למתרחש בקנה מידה קטן יותר, מעוצם פחות, במציאות הריאלית. בשתי דרכים אלה יש אחדות מלאה בין ההתרחשות שבמציאות לבין ההתרחשות בעלילת הסיפור. שונה הדבר כאשר הסיפור מפליג למעשים שבדמיון ומפקיע בידעיים זיקתו לחוקיות המקובלת בעולמו של האדם הרגיל. כאן אין כל מקום לשאלה, האם מאורעות כגון אלה המתוארים בסיפור "עלולים להתרחש" או "התרחשו". קשרה היחיד של עלילה מסוג זה אל המציאות החיצונית, הקשר המבדיל בינה לבין גיבוב דברים דמיוני שאינו בכלל ספרות, היא העובדה,

שהמסקנה החווייתית והמשמעות העולה מן העלילה ה"בלתי ריאלי" כוחה יפה לגבי המציאות החיצונית השכיחה. סיפוריו של א. יהושע כולם נמנים עם סוג אחרון זה. עלילתם אינה חייבת דבר לאמיתות החיים הרגילים. הסיפור שלם בפני עצמו, ללא כל זיקה אל מה שמחוצה לו, ורק משמעותו מבצבצת מתוכו החוצה, לקראת המציאות הרגילה.

סיפור מסוג זה עומד תמיד, מטבע הדברים, על פתחה של האליגוריה. האליגוריה היא הדרך הפשוטה ביותר לעשות סיפור דמיוני, המשקף את המציאות הרגילה בדרך המיכנית של חילופי כינויים. במתן שם ואופי אישי למושגים מופשטים כגון מוות, שואה, אהבה וכו', או לענינים כלליים כגון מלחמה או אידיאולוגיה, ניתן לספר סיפור דמיוני, ואין הקורא צריך אלא "מפתח" המייחס את שמות הגיבורים אל הענינים המופשטים שהם מייצגים בתוך האליגוריה. הפרדוכס הוא, שבדרך אליגורית זו הסיפור בעצם נשאר סיפור מציאותי: למשתתפיו ניתנו שמות חדשים, ותו לא. מערכת החוקים שבתוך האליגוריה היא מערכת החוקים החיצונית, בשינוי שם; על ידי החזרת השמות למקורם יתקבל סיפור מציאותי — ולא תמיד חשוב ביותר. מאידך גיסא, ככל שמתרחקים מתחום האליגוריה, ככל שהסיפור הוא דמיוני באמת ובעל חוקיות מקורית משלו, מצויה סכנת ההתקרבות היתרה אל התחום האישי והאינטימי ביותר, הנזקקת לדימויים ותמונות בעלי משמעות אך ורק ליוצרים; סיפור כזה יש בו ענין, אך אין הוא יוצא ידי חובתו המינימלית: להקנות לקורא משמעות שכוחה יפה לגבי המציאות שבתוכה הוא חי. הינתקות זו מן הרקע המשותף לכל אדם מקפחת את עצם הסיפור.

השביל שבאמצע, שאינו לא תרגום מיכני של המציאות ואינו גולש אל משמעות פרסונאלית סגורה ומסוגרת הוא שביל צר ורבי-חתחתיים, הדורש כוחות יצירה עם משמעת עצמית קפדנית. אברהם יהושע מנסה כוחו בהליכה בשביל צר זה. מתוך שבעת סיפוריו לפחות אחד גולש ברור לתחום האליגוריה, ולפחות אחד נשאר בתחום החווייה הפרסונאלית, נטולת המשמעות לקורא; אך רוב סיפוריו מצליחים, למרות הקשיים הרבים, להגיע אל מטרתם.

ג.

סיפור הכותרת של הקובץ, "מות הזקן", יש בו כמה סימנים אליגוריים מובהקים: הזקן אין לו שם, הוא פשוט הזקן הגר בדירתה של מרת עשתור. אין לו ביוגרפיה מיוחדת, לא עבר ולא תכונות אישיות מוגדרות. כל התנהגותו וגורלו הוא "שזקנה" זו אינה נכנעת לחוקים המסורתיים, המציאותיים, של המושג: הוא עולה מהר במדרגות, שופע חיים ורעננות, בריא בגוף וברוח. דמותו כנו מעלה עליה בדרך הטבע חשד אליגוריה וסמל. אך ערטילאיות זו של הדמות הופכת בסיפור לכוח מניע עלילתי: משום היות האיש זקן, זקן ותו לא, ומשום אי-התאמתה של התנהגותו לכללים הקבועים לזיקנה, גוזרים עליו מרת עשתור וכל שאר משתתפי הסיפור

גזר-דין של קבורה. הגיעה שעתו למות, ואם אין הוא מוכן למות, ואינו מתנהג כמי שעומד למות, לפחות יש לקברו, חי או מת. הסיפור לובש צורה גרוטסקית, המורר מר ואכזרי, כאשר הזקן הולך ומשתכנע שאמנם כך עליו לעשות, מרצונו, וסופו שהוא נושא את ארונו בהלווייתו ואף נושא דברי הספד על עצמו. מעמד זה של הספדה עצמית פירושו כניעה גמורה לגזר-הדין, שכן בהספד זה דברי הזקן על עצמו זהים לחלוטין עם הדמות שהוא לובש בעיני סביבתו. מעתה אף הוא בעיני עצמו חסר ביוגראפיה, חסר שם, חסר תכונות אישיות. האחד המפקפק במקצת בצדקת גזר דינה של מרת עשתור הוא מספר הסיפור, זקן הגר באותו בית, וכשמסתבר — הוא הבא בתור, הוא המועמד הבא לגור בביתה של הגברת עשתור ולהקבר חיים בהגיע תורו. סיום זה נוטל מן העלילה את חדר-פעמיותה, והופכה לחוק קבוע במסגרת החוקיות המקורית של הסיפור: דינו של כל זקן להיות חסר עצמיות ולהקבר בגזרת סביבתו בעודו מלא חיים. הסיפור מעמיד, אם כן, חוקיות פנימית משלו, שזיקתה למציאות אינה זיקה מקוטעת של כל אחד מן הגיבורים או המאורעות בדרך האליגוריה והתרגום, אלא המכלול השלם של מערכת החוקים הוא בעל המשמעות לגבי המציאות. המחבר מבקש להביע באמצעות סיפור זה את התחושה כי המוות אינו תוצאה של תהליך פנימי שבאדם, אלא במידה רבה תוצאת התרוקנותו מבחוץ, התרוקנות דמותו בעיני הסביבה מכל תוכן אישי. תהליך זה הוא החורץ את מותו, אף אם מבחינה פיסית עוד חייו לפניו. משמעות זו אינה מוקנית בדרך אליגוריה, אלא בדרך מציאות בדוייה המגלמת רעיון זה. הפרטים ה"כאילו-אליגוריים" אינם אלא כוחות פנימיים שבסיפור המפעילים את מערכת ערכיו המיוחדת, הבדוייה.

אותם קיום נקיים וישרים של בניין מציאות בדוייה בעלת מערכת חוקים משלה אתה מוצא בכמה מן הסיפורים. הסיפור האחרון, "גאות הים", הוא אולי המובהק שבהם. מערכת החוקים המיוחדת של הסיפור במקרה זה אינה משתמעת מתוך העלילה בלבד: העלילה היא ביטוי אחד מרבים לה. חוקיות זו כתובה בספר חוקים, ספר התקנות של בית הסוהר על אי בודד, ששוכניו רק אסירים וסוהריהם, שגלי הים עומדים להציפו. גיבור הסיפור, סוהר צעיר הדבק בכל מאודו בספר חוקים זה ורואה תכלית חייו בחירוף נפשו על קיום התקנון, מפיח חיים, במסגרת הסיפור, במערכת החוקים הבדוייה; בדבקותו הגמורה בה מביא הסוהר את מערכת החוקים לידי אבסורד ולידי סתירת עצמה. חפצו העז להראות לעיני כל, אפילו לפני האסירים, את מידת התבונה והצדק שבמערכת זו, מביא לידי ביטולה כאשר נגנבים ממנו מפתחות בית הסוהר וסופו שהוא נהפך מסוהר לאסיר, טרף לכלביו הרעבים של מנהל בית הסוהר (שמציאותם באי היא סטייה מן התקנות). זהו סיפור שלם ועשיר העומד בפני עצמו ואינו "מסמל" דבר, אלא זועק על הכניעה למשטר, לכל משטר, ועל הכניעה העיוורת לתקנות, ההורסות את נושאייהן ומבטלות את עצמן. אילו ניתן רעיונו של היוצר לביטוי עיוני שלם לא היתה הצדקה לכתיבת סיפור: די היה במאמר עיוני. זה כחוו של הסיפור שהוא מצליח להביע את מרירותו הזעקה האנארכיסטית של היוצר בצורה ששום פרוזה דיסקורסיבית אינה יכולה להשיגה.

שני סיפורים אלה סיפורים מופשטים בתכלית הם; אין להם כל זיקה אל חברה מסוימת או זמן מסויים, אלא משמעותם חלה במידה שווה על האדם באשר הוא אדם, שאישיותו ויחידותו נדרסות בכל חברה ובכל זמן. שני הסיפורים האחרים השייכים לסוג זה מכוונים את משמעותם כלפי תופעה מוגבלת בזמן ובמקום.

ד.

"מסע הערב של יתיר" הוא המחריד והמוזעזע שבסיפורים. הכפר הלבן, מקום התרחשות העלילה, הוא מקום נידח בלב הרים, כנראה באירופה (אך אין לכך כל משמעות). נידחות זו מעניקה לתושביו חיים של שלווה גמורה, שהם חלומו המוצהר של כל קיבוץ אנושי. אך נידחות זו הביאה על תושבי הכפר את אסונם הגדול: השעמום. שעמום זה הוא שעמום מיוחד: לא העדר כל עניין לענות בו, אלא העדר החווייה העיקרית המסעירה את תושבי המקומות הנידחים פחות: סיוט המלחמה, ההרס והמוות חסרי התכלית. תושבי הכפר ממלאים חסרונם זה על ידי שהם גורמים במישרין לירידתה מן הפסים של רכבת האכספרס העוברת בכפרם ואינה נעצרת לעולם — "מסע הערב של יתיר". בחריפות מחרידה מתאר המחבר את התושבים המאמצים את כל כוחם לעזור לנפגעי האסון שגרמו במתכוון, והתיאור מגיע לשיאו בשעה שהנערה אשר יזמה את התכנית המחרידה, זיוה, נעשית רק לנוכח האסון ולמשמע זעקות הגוססים מסוגלת להתמסר התמסרות גמורה לאהובה. יצרי ההרס והיצר המיני מגיעים למלוא סיפוקם בעת ובעונה אחת. האדישות התהומית לערך החיים (לא רק של זרים, אלא גם של בני הכפר עצמו) מצד אחד, וההתפרקות הכללית שבעקבות גישום חלום ההרס שטיפחו בני הכפר שנים רבות מצד אחר, מעלים סיפור זה לדרגת הישג ספרותי יוצא מגדר הרגיל. אין כאן כל רבדים של משמעות, אין כל הבחנה בין סיפור המעשה לבין מגמתו החווייתית והרעיונית של המחבר. כולם מתמזגים יחד לתמונה מחרידה ואיומה שאינה טעונה פירוש ואינה סובלת פירוש.

סיפור מקביל במבנהו, שמשמעותו מצומצמת יותר וקרובה יותר לרקע הישראלי, הוא הסיפור "המפקד האחרון", שגיבוריו ותיקי מלחמת השחרור שלא נקראו שנים רבות לשירות מילואים, ולפתע יוצאים הם למסע אימונים ארוך בדרום. מפקד היחידה נעדר, וסגנו ממלא את מקומו ומוליך את הפלוגה אל ערוץ נידח, חשוף לשמש ולקור, ושם הוא מסתגר בפני העולם בשינה תהומית, אפאטיית, הדבקה באנשיו. הנחים מנחה מתמדת ההולכת ונהפכת למוות בחיים, מתוך אדישות גמורה לכל הסובב ולצרכי עצמם. לאחר שבוע יורד ממרומים (בהליקופטר) מפקד היחידה, המריץ את אנשיו במשך שבוע של אימון קדחתני ונמרץ, אך חוזר בסוף השבוע למרומים, וסגנו מחזיר את האנשים — הפעם מרצונם — לתוך הקפאון הגמור של האדישות.

סיפור זה ניתן, בדחוק רב, לפירוש כאלגוריה, בעיקר בגלל ה"מוטו" שבראשו, המנסה להעניק למעשה ממדים קוסמיים. אך מעלת הסיפור היא שאין הכרח לדרשו

כאליגוריה, אלא אפשר לראותו אף כביטוי ישיר לחוויית ההתמרדות במיתוס הגבורה המתמדת, במיתוס הפעילות הנמרצת והמתמידה המשתלט על חיינו, המיתוס של ניצחון מתמיד, אגב הבלטת הצד השני — התבוסה, הכניעה האילמת, ההתמסרות לאבדון מרצון — שאף בו ניתן למצוא פורקן מעול המתוחות של הפעילות המתמדת, חסרת התכלית.

מוטיב זה עצמו חוזר בסיפור אחר, הקצר והמעודן שבקובץ, "תרדמת היום", שאף בו מוצאת האישיות את פורקנה דווקא בחדלון, בהשתקעות בשינה של אדישות עמוקה וחלומות אזוריים בעיצומה של הפעילות הסואנת, פעילות הבניין, האופיינית לעולם המציאות החיצוני.

לחמשה סיפורים אלה קווי בניין ודרכי הבעה משותפים, בהירים ונקיים, היוצרים סגנון סיפורי מיוחד ורב-כוח, שהוא סימן-ההיכר לכל סיפורי אברהם יהושע. מכלל זה חורגים שני סיפורים — "הסיום", שהאליגוריה שבו בולטת ביותר ופרטי הסיפור מגובשים פחות מאשר ביתר הסיפורים, ו"חתונתה של גליה", שלמרות עצמתו הסיפורית עיקר הבעתו אישי ביותר, ואינו זוכה להיתרגם גם ללשון עלילתית ישירה הפונה אל קרקע החווייה והמשמעות המשותף למחבר ולקוראיו.

"מות הזקן" מביא לספרותנו פנים חדשות והישג ודאי. הרהור הספק היחידי העולה בלבו של המבקר נוגע להמשך דרכו של המספר. טכניקה זו של סיפור דמיוני, בעל משמעות ובלתי אליגורי קשה היא מאד במסגרת סיפור קצר; במסגרת סיפור ארוך דומה שהיא בלתי אפשרית. אם ייאלצו גיבורי קובץ זה, הזקן, סגן המפקד יגנון, הגברת עשתור, זיהה, הסוהר ואחרים, להופיע לא בתוך עשרים עמודים אלא בתוך מאתיים, קשה לתאר שלא יקבלו על עצמם מסגרת של משמעות אליגורית מגובשת. רוחב היריעה יחייב הגדרה מדוייקת של משמעם כיחידים, ולא רק במשמעות הכללית של הסיפור. ספק איפוא, אם אפשר ליצור בטכניקה כזו רומן רחב-יריעה. מקומים אנו כי המחבר, שבספרו הראשון הצליח לפלס לו נתיב מקורי בסיפור הקצר, ידע למצוא את דרכו המיוחדת, המתאימה לצרכי הבעתו, גם במסגרת סיפור רחב יותר.